

Jacek ZIÓŁKOWSKI

Uniwersytet Warszawski
jacekziolkowski@uw.edu.pl

PARTYCYPACYJNY WYMIAR ANTYPOLITYKI – OD MODELU DO BADAŃ EMPIRYCZNYCH

ABSTRACT **The Participatory Dimension of Anti-Politics – from Model to Empirical Research**

The article aims to explore the phenomenon and state of research on anti-politics. This issue has been extensively studied in Western Europe and North America but is rarely discussed in the Polish context. The author focuses on the considerations regarding the definition of anti-politics, along with its various aspects and dimensions. The underlying assumption is that anti-politics, as a highly complex phenomenon, can be studied either in its individual aspects or in a holistic manner. The article's main goal is to concentrate on the participatory (passive) aspect of anti-politics, which involves citizens' extremely negative assessments and attitudes towards politics and politicians, as well as their declining political participation. The author begins by reviewing the existing research and then presents proposals for a model and operationalisation of the anti-politics phenomenon. The entire framework of the author's model and operationalisation of anti-politics, particularly in the participatory aspect, serves as a research proposal. The text also aims to present and popularise research on anti-politics among Polish researchers and highlight the potential role of political theorists in these studies.

Keywords: anti-politics, culture of anti-politics, depoliticisation, democracy, political participation

Słowa kluczowe: antypolityka, kultura antypolityki, depolityzacja, demokracja, partycypacja polityczna

WSTĘP

Termin *antypolityka* (*anti-politics*) wszedł szerokim frontem do zakresu pola badawczego nauk społecznych i politycznych już kilka dekad temu. Jednak widoczne zainteresowanie tym zjawiskiem ma miejsce od około 2-3 dekad. Badania nad fenomenem antypolityki, kultury antypolityki zbiegły się w czasie z rozważaniami nad kryzysem demokracji liberalnej rozumianej jako zbiór określonych wartości, norm, zachowań politycznych. Termin ten jest szczególnie popularny w Europie Zachodniej oraz Ameryce Północnej, współgzystując z innymi pojęciami, m.in. depolityzacji, dezideologizacji, kontestacji politycznej, buntu politycznego. Na gruncie polskim pojęcie i badania antypolityki występują okazjonalnie. Oczywiście badanych jest wiele podobnych zjawisk z tego zakresu, np. kontestacja, apatia polityczna, pasywizm, indyferentyzm polityczny, postpolityka. Ich analiza nie jest jednak przedmiotem niniejszego tekstu. Artykuł poza celami teoretycznymi i metodologicznymi pełni funkcje popularyzatorskie – ma przybliżyć polskiemu odbiorcy termin *antypolityki* wraz ze wskazaniem jego użyteczności (a także granic stosowania) w badaniach. Autor skupi uwagę na teorii, wymiarach i mechanizmach antypolityki, opierając się głównie na dorobku badaczy Europy Zachodniej i Stanów Zjednoczonych. Są to miejsca, gdzie termin powstał i został szeroko opisany, stąd zakres jego funkcji opisowych i wyjaśniających najlepiej odnosić do systemów USA i Wielkiej Brytanii, częściowo także do innych krajów demokracji zachodnich¹.

W wielu przypadkach badacze dostrzegają korelację i związki kausalne między antypolityką a kryzysem demokracji, postępującym kryzysem instytucji państwowych i politycznych (ich ocen, zaufania), spadkiem aktywności politycznej obywateli, a także szerszym zjawiskiem apatii obywatelskiej². Często antypolityka – jako zbiór postaw i orientacji obywateli wobec polityki – jest uznawana także za jedną z głównych przyczyn rozwoju populizmu, nacjonalizmu (np. w USA, Wielkiej Brytanii)³.

Jednocześnie termin *antypolityka* jest bardzo efemeryczny. Jego zakres definicyjny jest bardzo szeroki w jednych przypadkach, a wieloaspektowy, wielowymiarowy lub

¹ Autor nie podejmuje tu szerszej polemiki z lokalnymi badaczami zjawisk kultury politycznej mieszczących się w spektrum negatywnego nastawienia do polityki i polityków. Tu każdy region i system naukowy będzie miał swoją specyfikę. Uwagi ogólne zamieszczone w tekście odnoszą się zatem przede wszystkim do specyfiki kultury Europy Zachodniej i Ameryki Północnej, regionu natywnego, w którym termin antypolityki powstał.

² Por. np.: C. Hay, *Why We Hate Politics*, London 2007; S. Haggard, R. Kaufman, *The Anatomy of Democratic Backsliding*, „Journal of Democracy” 2021, vol. 32(4); P. Fawcett, M. Flinders, C. Hay, M. Wood, *Anti-Politics, Depoliticization, and Governance*, [w:] *Anti-Politics, Depoliticization, and Governance*, red. P. Fawcett, M. Flinders, C. Hay, M. Wood, Oxford 2017; R.F. Inglehart, P. Norris, *Cultural Backlash: Trump, Brexit and Authoritarian Populism*, New York 2018; S. Levitsky, D. Ziblatt, *How Democracies Die*, London 2018.

³ Por. np.: N. Clarke, W. Jennings, J. Moss, G. Stoker, *The Rise of Anti-Politics in Britain*, Southampton 2016; R.F. Inglehart, P. Norris, *Trump, Brexit, and the Rise of Populism: Economic Have-Nots and Cultural Backlash*, „Harvard Kennedy School Faculty Research Working Papers” 2016, nr RWP16-026, <http://doi.org/10.2139/ssrn.2818659>; W. Jennings, G. Stoker, J. Twyman, *The Dimensions and Impact of Political Discontent in Britain*, „Parliamentary Affairs” 2016, vol. 69(4).

bardzo wąsko zakreślony w innych. Stawia to przed badaczami bardzo duży problem, jak skutecznie i adekwatnie się nim posługiwać. Często antypolityka jest traktowana jako wygodny termin, którym można się posłużyć wszędzie tam, gdzie demokracja ma kłopoty, maleje aktywność obywatelska, pojawiają się alternatywne formy aktywności politycznej czy populiści zyskują poklask.

W takim kontekście można zauważyć co najmniej kilka wyzwań dla badań nad antypolityką. Pierwszym są rozważania teoretyczne z zakresu definiowania zjawiska, dookreślenia jego wymiaru ontologicznego, modelu, cech konstytutywnych i specyficznych, typów oraz korelatów. Drugim są rozważania z zakresu semiotyki: dookreślenie gniazda semantycznego, różnicowanie terminu antypolityki od innych terminów bliskoznacznych, np. depolityzacji, kontestacji, innowacji, apatii itd.⁴ Trzecim istotnym wyzwaniem jest operacjonalizacja, nadanie zdefiniowanemu modelowi zjawiska konkretnych, empirycznie uchwytanych wskaźników, których badanie umożliwi rozważania genetyczno-funkcjonalne lub komparatystyczne.

Niniejszy tekst nie ma na celu podjęcia, a tym bardziej rozstrzygnięcia wszystkich powyższych dylematów. Na bazie obecnego stanu dyskusji nie wydaje się to nawet możliwe. Stąd autor skupi uwagę na definiowaniu samej antypolityki oraz na jej wybranym fragmencie, aspekcie. W tym przypadku będzie to wymiar partycypacyjny (pasywny) antypolityki. Jest to jeden z częściej omawianych problemów demokracji Europy Zachodniej i Ameryki Północnej. Obniżają się twarde, empiryczne wskaźniki aktywności politycznej obywateli⁵. Zmiany te dotyczą długoterminowych wskaźników frekwencji wyborczej, a także pozawyborczych wymiarów partycypacji politycznej⁶. Celem, jaki stawia tu autor, jest umiejscowienie partycypacyjnego wymiaru antypolityki w jej szerszym, całościowym modelu. Na takiej bazie będzie stworzony model zjawiska antypolityki partycypacyjnej, wraz ze wskazaniem jego cech oraz związków zależności między nimi. Dopełnieniem powyższych będzie przypisanie modelowi zjawiska określonych wskaźników empirycznych, których aplikacja umożliwi badania i wnioskowanie w określonym systemie.

ANTYPOLITYKA – NOWE POJĘCIE?

Choć pozycja terminu *antypolityka* w badaniach politologicznych ostatnich dekad jest bezdyskusyjna, warto poświęcić chwilę na jego pozycjonowanie wobec istniejących wcześniej i obecnie pojęć bliskoznacznych. W skrajnym przypadku można zadać

⁴ Przedstawiony w artykule zakres opisu terminów i pojęć ze sfery negatywnych ocen polityki, apatii, pasywnizmu politycznego, kontestacji politycznej może u odbiorcy budzić pewien niedosyt. Obszerna analiza nałożenia tych terminów na termin *antypolityka* powinna się stać celem osobnego artykułu lub szerzej monografii. Nie jest jednak celem autora w tym opracowaniu.

⁵ Por. np. C. Hay, *Why We Hate Politics...*

⁶ Badania nad antypolityką najczęściej odnoszą się do dynamiki frekwencji wyborczej w perspektywie wielu dekad (np. po II wojnie światowej) i są niezależne od chwilowych fluktuacji w poszczególnych krajach. Dane te pokazują, że od czasu II wojny światowej frekwencja w takich krajach jak USA, Wielka Brytania, Francja, Niemcy obniżyła się o ok. 20%. Por. np.: Data & Tools, [online] <https://www.idea.int/data-tools>, 7 VII 2023.

pytanie, czy stosowanie nowego terminu jest niezbędne, gdyż obejmuje semantycznie i treściowo zakres rzeczywistości zajęty przez inne terminy⁷. Na tak postawione pytanie nie ma jasnej odpowiedzi. Często z pojęciem antypolityki łączone są takie terminy jak:

- kryzys (lub przewartościowanie) demokracji;
- kryzys ideologii (neo)liberalnej;
- de-demokratyzacja (autokratyzacja);
- depolityzacja;
- społeczeństwo nieobywatelskie;
- kontestacja, bunt polityczny;
- indyferentyzm, apatia polityczna;
- dezideologizacja polityczna;
- demistyfikacja, odczarowanie polityki itp.

Choć zjawiska te wchodzą z antypolityką w zakres tego samego gniazda semantycznego, ich zakresy nie są tożsame⁸. Często antypolityka jest postrzegana jako jeden z elementów kryzysu współczesnej demokracji liberalnej⁹. Kryzys demokracji (de-demokratyzacja, autokratyzacja, *democracy backsliding*) obejmuje zjawiska z co najmniej kilku płaszczyzn¹⁰:

- a) wprowadzania rozwiązań normatywnych i instytucjonalnych obniżających standardy demokratyczne (np. kryzys praworządności, redukcja zakresu wolności, pluralizmu i uczciwości procesów wyborczych);
- b) zmian w zachowaniach polityków (np. łamanie wartości, zasad, obyczajów, konwensów demokratycznych);
- c) kryzysu w zakresie kultury politycznej, rozumianej przez pryzmat postaw społecznych (np. spadek ocen instytucji politycznych, spadek aktywności politycznej obywateli, zwłaszcza frekwencji wyborczej, spadek wiary w reprezentatywność polityków).

W takim ujęciu antypolityka może być postrzegana jako forma kultury politycznej, która z wymiaru kultury obywatelskiej, uczestniczącej zmienia się w postawy antypolityczne: kulturę nieobywatelską, społeczeństwo nieobywatelskie, pasywne, kontestacyjne.

⁷ W wielu systemach prowadzone są badania nad sferą kultury politycznej, negatywnych społecznych ocen polityki, a także wymiaru partycypacyjnego tych zjawisk bez posługiwania się terminem *antypolityka*. Pytanie o sens posługiwania się tym lub innym terminem jest otwarte, lecz częściowo wtórne wobec realnego istnienia tych zjawisk. Autor niniejszego opracowania za cel tekstu stawia przede wszystkim przybliżenie samego pojęcia antypolityki i jego wymiarów.

⁸ Autor nie podejmuje tu pełnych i pogłębionych badań wszystkich tych pojęć i zjawisk pokrewnych ani też ich bogatych relacji z antypolityką. Wątki te – choć ciekawe – daleko wykraczają poza cele i zakres tego artykułu.

⁹ Por. G. Stoker, *Why Politics Matters: Making Democracy Work*, London 2017, s. 28 i nn.

¹⁰ Por.: N. Bermeo, *On Democratic Backsliding*, „Journal of Democracy” 2016, vol. 27(1); P. Norris, *Is Western Democracy Backsliding? Diagnosing the Risks*, *Forthcoming*, „Journal of Democracy” 2017; S. Haggard, R. Kaufman, *The Anatomy of Democratic Backsliding...*; J. Haemin, H. Lueders, R. Myrick, *Towards a Unified Approach to Research on Democratic Backsliding*, „Democratization” 2022, vol. 29(4); A. Cassani, L. Tomini, *What Autocratization Is*, [w:] *Autocratization in Post-Cold War Political Regimes*, Cham 2019.

W wielu przypadkach w jednym rządzie omawiane są zjawiska antypolityki i depolityzacji, gdzie to ostatnie jest rozumiane w specyficzny sposób. Depolityzacja może być rozumiana jako proces odpolitycznienia samych obywateli, co obrazować ma np. spadek zainteresowania polityką, aktywności obywatelskiej i politycznej, indyferentyzm polityczny itp. W takim zakresie depolityzacja byłaby zakresowo podobna do antypolityki. Jednak często badania nad relacjami między antypolityką a depolityzacją postrzegają tę ostatnią w innym wymiarze¹¹. Depolityzacja to proces odpolitycznienia samej polityki, m.in. zmniejszenia roli zawodowych polityków na rzecz władzy technokratycznej i eksperckiej oraz samego państwa np. w myśl zasad „wolnego rynku”, indywidualnej odpowiedzialności obywateli za swe życie (neoliberalizm), wypierania państwa przez organizacje i instytucje niepaństwowe (organizacje międzypaństwowe, międzyrządowe, korporacje transnarodowe, system bankowy itp.). Logika jest następująca: obywatele odwracają się od polityki, obojętnieją na nią, gdyż nie widzą jej sprawczości ani skuteczności¹².

Antypolityka może być postrzegana jako zjawisko powiązane z kulturą innowacji, kontestacji lub buntu politycznego. W pewnych swych wymiarach antypolityka cechuje się postawami i zachowaniami kontestacyjnymi lub wręcz buntowniczymi. Tu istnieją co najmniej dwie możliwości. Antypolityka rozumiana jako kontestacja polityki jako takiej to metakontestacja. W takim przypadku mowa o negatywnej orientacji na politykę we wszelkich odmianach, m.in. na elementy polityki, władzę, instytucję, polityków i ich działania. W ramach badań nad antypolityką istotne znaczenie ma także inny wymiar, w którym kontestacja polityki jest odrzuceniem nie samej polityki, lecz współczesnego jej oblicza, formalnej, tradycyjnej, konwencjonalnej polityki. Antypolityka w takim ujęciu może być rozumiana jako bunt o charakterze innowacji, której celem jest zastąpienie konwencjonalnej polityki postawami i zachowaniami niekonwencjonalnymi. To w dobie szybkich zmian społeczno-kulturowych, technologicznych, komunikacyjnych, medialnych jest łatwe do uchwycenia.

Jednym z istotnych wymiarów badań nad antypolityką jest jej wymiar dezaktywizacyjny (pasywny). Zarówno w ujęciu definicyjnym, jak i empirycznym wskazuje się, że cechą antypolityki jest pasywizm, apatia. Spadające wskaźniki aktywności politycznej i obywatelskiej mają obrazować kryzys i specyfikę współczesnych demokracji. Wymiar ten będzie szerzej omówiony w dalszej części artykułu.

Antypolityka może być też postrzegana przez pryzmat negatywnego pobudzenia (lub braku pobudzenia) aksjologicznego, emocjonalnego i ideologicznego, braku przywiązania obywateli do systemu politycznego, polityki, podmiotów politycznych. Wiąże się to z procesami zmian społecznych, ze spadkiem strukturalizacji klasowej społeczeństwa, z następstwem generacyjnym, ze zmianami w zakresie funkcjonowania partii politycznych, mediów itp.

¹¹ M. Flinders, M. Wood, *When Politics Fails: Hyper-Democracy and Hyper-Depoliticization*, „New Political Science” 2015, vol. 37(3).

¹² *Anti-politics, Depoliticization, and Governance...*; C. Crouch, *Post-Democracy*, Cambridge 2004; G. Stoker, *Politics in Mass Democracies: Destined to Disappoint?*, „Representation” 2006, vol. 42(3).

Z powyższym wymiarem łączą się rozważania nad swoistą demistyfikacją, demitologizacją współczesnej demokracji i polityki. W tym rozumieniu antypolityka to proces odczarowania polityki (*disenchantment*)¹³ – wyjście obywateli ze sfery iluzji, czarów, magii polityki i polityków. Pod wpływem zmian społeczno-kulturowych oraz mediów obywatele coraz częściej postrzegają politykę bez różowych okularów, czyli szlachetnych działań polityków, ich wysokich kompetencji, dbałości o rozwiązywanie problemów społecznych. Media kreują – nawet przerysowany – obraz polityki jako jednego wielkiego skandalu, korupcji, nepotyzmu, partykularyzmu, zepsucia. Z oczywistych względów budzi to negatywne nastawienie i tworzy stereotypy demokracji, polityki i polityków.

ANTYPOLITYKA – W POSZUKIWANIU DEFINICJI

Zakres definiowania antypolityki jest różny w zależności od preferencji badaczy. Może to rodzić pewne nieporozumienia. Antypolityka jest postrzegana m.in. jako¹⁴:

- negatywne postawy wobec tradycyjnych politycznych instytucji, procesów, partii¹⁵;
- zmiana długookresowych trendów w głosowaniu wyborczym (spadek aktywności)¹⁶;
- obniżenie zaangażowania obywateli w tradycyjne formy organizacji politycznej¹⁷;
- zmiana postaw politycznych, spadek zaufania do polityków¹⁸;
- antypatia, niechęć lub nienawiść społeczna do polityków i instytucji politycznych¹⁹;
- zmniejszenie uczestnictwa w partiach politycznych²⁰;
- zwrot w kierunku alternatywnych form aktywności politycznej²¹;
- głębokie, mocno zakorzenione i negatywne zmiany w kulturze politycznej i inne²².

¹³ Por. K. Newton, *Trust and Political Disenchantment: An Overview*, [w:] *Political Trust and Disenchantment with Politics: International Perspectives*, red. Ch. Eder, I.C. Mochmann, M. Quandt, Edinburgh 2015; *Political Trust and Disenchantment with Politics: International Perspectives*, red. Ch. Eder, I.C. Mochmann, M. Quandt, Boston 2014.

¹⁴ Por. M. Flinders, M. Wood, J. Corbett, *Anti-Politics and Democratic Innovation*, [w:] *Handbook of Democratic Innovation and Governance*, red. S. Elstub, O. Escobar, Edinburgh 2019.

¹⁵ N. Clarke, W. Jennings, J. Moss, G. Stoker, *The Good Politician: Folk Theories, Political Interaction, and the Rise of Anti-Politics*, Cambridge 2018, s. 21 i nn.

¹⁶ C. Hay, *Why We Hate Politics...*, s. 103 i nn.; P. Norris, *Democratic Deficit: Critical Citizens Revisited*, Cambridge 2011.

¹⁷ G. Stoker, *Why Politics Matters...*, s. 59.

¹⁸ *Tamże*, s. 32 i nn.; R. Fox, *Disgruntled, Disillusioned and Disengaged: Public Attitudes to Politics in Britain Today*, „Parliamentary Affairs” 2012, vol. 65(4); M. Henn, N. Foard, *Young People, Political Participation and Trust in Britain*, „Parliamentary Affairs” 2012, vol. 65(1).

¹⁹ M. Flinders, *In Defence of Politics*, „The Political Quarterly” 2010, vol. 81(3).

²⁰ A. Mycock, J. Tonge, *The Party Politics of Youth Citizenship and Democratic Engagement*, „Parliamentary Affairs” 2012, vol. 65(1).

²¹ H.P. Bang, „Yes We Can”: *Identity Politics and Project Politics for a Late-Modern World*, „Urban Research & Practice” 2009, vol. 2(2).

²² C. Hay, G. Stoker, *Revitalising Politics: Have We Lost the Plot?*, „Representation” 2009, vol. 45(3).

Jak widać, zakres ujęć i kierunków badań jest dość duży, dlatego inne mogą być prowadzone analizy i wysnute wnioski. Wszystkie jednak wychodzą ze stanu domniemanego kryzysu współczesnej polityki.

Nick Clarke, Will Jennings, Jonathan Moss i Gerry Stoker wyodrębnili podstawowe elementy, wskaźniki antypolityki²³. Za istotne uznali:

- brak społecznej akceptacji działań rządu i/lub brak satysfakcji z tych działań;
- rosnące przekonanie, że rząd zajmuje się głównie sobą lub swoją partią, a nie sprawami obywateli;
- negatywne emocje, takie jak nienawiść, złość, pogarda, wobec polityków, partii, parlamentu, rządu, instytucji demokratycznych (choć dla demokracji jako takiej nadal istnieje szerokie poparcie);
- wrogie nastawienie do polityki (daleko większe niż zdrowy sceptycyzm) i apatię społeczną.

Badacze wskazali nie tylko obecność tych cech, lecz także ich masowe i rosnące występowanie. Można zatem przyjąć, że antypolityka poza określonymi cechami powinna jeszcze spełniać warunek ilościowy, czyli szerokiego rozpowszechnienia. Nie jest cechą tylko wąskiej grupy, subkultury, lecz problemem o zasięgu ogólnosystemowym (a nawet regionalnym lub globalnym).

Powyższy, oczywiście skrótowy, przegląd obrazuje główne kierunki badań nad antypolityką. Z jednej strony wskazuje się warstwę postaw wobec polityki i jej elementów: skrajnie negatywnych, nacechowanych emocjonalnie (istnieje duży konsensus między badaczami), a z drugiej strony – skutki, konsekwencje takich postaw (większe różnice w definiowaniu). Najczęściej tymi reakcjami są albo pasywność polityczna, albo kontestacja aktywna, innowacyjna, poszukiwanie alternatywnych form aktywności politycznej, obywatelskiej i próba zmiany samej polityki.

MIĘDZY ANTI-POLITICS I ANTI-POLICY

Wielowymiarowość badań nad polityką wynika także z mieszania różnych aspektów polityki. W języku polskim istnieje jednak tylko jedno, nadrzędne pojęcie odnoszące się do tych różnych aspektów: *polityka*. Język angielski różnicuje wymiary polityki jako *politics* i *policy*. Pierwszy odnosi się do polityki jako sceny walki o władzę, instytucji politycznych, zawodowych polityków. To pokłosie weberowskiej wizji polityki, które w teorii polityki zwane jest też kratocentrycznym. Wymiar *policy* odnosi się do wizji arystotelesowskiej polityki jako sztuki dobrego rządzenia, rozwiązywania problemów, zapewnienia obywatelom dostatku – jest to wizja socjocentryczna²⁴. Takie zróżnicowanie doskonale wpisuje się w badania antypolityki. Odmienne zdefiniowanie pojęcia głównego polityki będzie skutkowało dość odmiennymi wizjami antypolityki²⁵.

²³ N. Clarke, W. Jennings, J. Moss, G. Stoker, *The Rise of Anti-Politics in Britain...*

²⁴ W języku polskim termin *policy* jest zastępowany terminem *polityki publiczne* lub *polityki sektorowe*.

²⁵ W. Walters, *Editor's Introduction: Anti-Policy and Anti-Politics: Critical Reflections on Certain Schemes to Govern Bad Things*, „European Journal of Cultural Studies” 2008, vol. 11(3); M. Tobiasz,

W przypadku *anti-politics* negatywne nastawienie dotyczy polityki rozumianej jako walki, wojny o władzę, wpływy polityków, zasoby. Tu antypolityka cechuje się bardzo niskimi wskaźnikami zaufania do instytucjonalnej polityki, zawodowych polityków, partii politycznych lub nawet systemu politycznego *sensu largo*. W przypadku *anti-policy* niechęć społeczna jest ukierunkowana na obecny charakter polityki, decyzje polityczne, realne skutki lub ich brak. Obywatele negatywnie oceniają tu wpływ polityki na ich życie. William Walters wskazuje, że negatywne nastawienie do instytucjonalnej polityki (*anti-politics*) jest reakcją społeczną na wycofywanie się państwa, polityków lub utraty kompetencji sprawczych²⁶. Negatywne nastawienie do systemu politycznego i jego elementów to pokłosie braku skuteczności, sprawczości instytucji politycznych, polityków w rozwiązywaniu problemów społecznych. W tle często można spotkać się z wnioskiem, że początek takiego kryzysu ma swe korzenie w dominacji ideologii neo-liberalnej, często pod płaszczem świata „bez ideologii”. Tu antypolityka jest też niechcianym dzieckiem, skutkiem ubocznym liberalizmu ekonomicznego i patologii kapitalizmu²⁷.

CZTERY WYMIARY BADAŃ NAD ANTYPOLITYKĄ

Antypolityka – na miarę obecnych badań – ma charakter wieloaspektowy. Niemożliwe staje się ujęcie różnych jej perspektyw w jednym modelu, zwłaszcza takim, który ma walory operacjonalizacyjne²⁸. Vittorio Mete²⁹, a za nim Jack Corbett, Matthew Flinders oraz Matthew Wood wskazują wielowymiarowość zjawiska antypolityki³⁰. Wymienione przez nich cztery wymiary badań nad antypolityką obrazują możliwy zakres pola badawczego lub dają opcję wyboru w badaniach fragmentu zjawiska. Stąd antypolityka może mieć cztery podstawowe aspekty, takie jak:

- antypolityka pasywna;
- antypolityka uczestnicząca;
- antypolityka populistyczna;
- antypolityka technokratyczna.

Antypolityka pasywna (*passive anti-politics*) charakteryzuje się m.in. słabnącą frekwencją wyborczą oraz obniżającym się poziomem uczestnictwa w organizacjach politycznych i obywatelskich (trendy długoterminowe). Wynika z braku zaufania do

Anti-Politics and Civic Identity: How to Revitalize the Public Sphere in a Democracy?, „Politeja” 2020, vol. 17, nr 5(68).

²⁶ Por. W. Walters, *Editor's Introduction: Anti-Policy...*; C. Boggs, *The End of Politics: Corporate Power and the Decline of the Public Sphere*, New York 2001.

²⁷ Por. np. J. Hopkin, *Anti-System Politics: The Crisis of Market Liberalism in Rich Democracies*, Oxford 2020.

²⁸ Próby zdefiniowania antypolityki w podejściu holistycznym najczęściej prowadzą do bardzo ogólnych ujęć, a ich operacyjna i metodologiczna wartość jest niewielka.

²⁹ V. Mete, *Four Types of Anti-Politics: Insights from the Italian Case*, „Modern Italy” 2010, vol. 15(1).

³⁰ M. Flinders, M. Wood, J. Corbett, *Anti-Politics and Democratic Innovation...*

polityki i polityków (*anti-politicians*)³¹. Ten wymiar będzie najbliższy rozumieniu antypolityki w wymiarze partycypacyjnym i znajdzie swe rozwinięcie w dalszej części artykułu.

Antypolityka uczestnicząca (*participatory anti-politics*) przybiera postać poszukiwania i realizacji alternatywnych form aktywności politycznej i obywatelskiej. Ma zatem charakter innowacyjny, buntowniczy, a nie pasywny. To aktywność polityczna antysystemowa, wykraczająca poza schematy, niekonwencjonalna (*doing politics differently*). To nie tyle odrzucenie zasady polityki lub władzy, co poszukiwanie, jak można realizować je lepiej³².

Antypolityka populistyczna (*populist anti-politics*) to rozważania o antypolityce w kontekście obecnych postępów ruchów i partii populistycznych (i/lub nacjonalistycznych). Wskazuje się, iż retoryka antypolityczna, antyestablishmentowa jest często prowadzona przy wykorzystywaniu schematów polaryzacji wobec elit, instytucji, polityków, rządzących. Specyfiką współczesnej demokracji jest coraz częstsze wykorzystywanie schematów dialektyki populistycznej przez samych rządzących i prowadzenie przez zawodowych polityków „antypolitycznych” krucjat³³.

Antypolityka technokratyczna (*technocratic anti-politics*) to antypolityka postrzegana przez pryzmat depolityzacji, rozumianej jako utrata przez polityków i państwo (organów wybieranych) kompetencji i funkcji na rzecz organizacji naukowych i managerskich (ciał niewybieralnych). U podstaw orientacji antypolitycznych leży tu przekonanie społeczne, że *politycy niewiele mogą*, rzeczywiste siły sprawcze leżą gdzie indziej³⁴.

Powyższe zestawienie obrazuje dość dobrze główne kierunki w badaniach nad antypolityką. Jednocześnie jednak może być przykładem, jak szeroki i efemeryczny jest sam termin. Cechami łączącymi są negatywne nastawienie, brak zaufania, nikła ocena kompetencji oraz motywacji polityków i formalnej polityki. To cechy konstytutywne wielu definicji antypolityki. Jednak już same proponowane i realizowane innowacje lub formy wycofania w każdym wymiarze są inne. W dalszej części artykułu zgodnie z przyjętym problemem badawczym autor skupi uwagę na wymiarze partycypacyjnym, pasywnym antypolityki.

³¹ J. Corbett, *Diagnosing the Problem of Anti-Politicians: A Review and an Agenda*, „Political Studies Review” 2016, vol. 14(4).

³² M. Flinders, *The General Rejection? Political Disengagement, Disaffected Democrats and „Doing Politics” Differently*, „Parliamentary Affairs” 2015, vol. 68; D. Albertazzi, S. Mueller, *Populism and Liberal Democracy: Populists in Government in Austria, Italy, Poland and Switzerland*, „Government and Opposition” 2013, vol. 48(3); C. Saunders, *Anti-Politics in Action? Measurement Dilemmas in the Study of Unconventional Political Participation*, „Political Research Quarterly” 2014, vol. 67(3).

³³ C. Fieschi, P. Heywood, *Trust, Cynicism and Populist Anti-Politics*, „Journal of Political Ideologies” 2004, vol. 9(3); R.F. Inglehart, P. Norris, *Trump, Brexit, and the Rise of Populism...*

³⁴ Por.: *Anti-Politics, Depoliticization, and Governance...*; P. Ścigaj, *Dehumanizacja i depolityzacja*, „Politeja” 2022, vol. 19, nr 2(77).

GENEZA ANTYPOLITYKI – TRZY KONCEPCJE

Badania nad fenomenem antypolityki bardzo często stawiają diagnozy genetyczne. Trzeba mieć świadomość, że odpowiedzi na pytanie, jak kształtują się postawy i zachowania antypolityczne, zawsze będą uwikłane w problem uniwersalizmu. Dotyczy on szczególnie mocno wymiaru rozważań nad przyczynami tego zjawiska. Ewentualne trendy globalne zawsze będą uwikłane w specyfikę regionu (np. kraje „starych demokracji”, postkomunistyczne, Ameryka Łacińska) czy określonych systemów, państw z kolorytem kultury, doświadczeń historycznych, sceny politycznej itp.

W badaniach nad przyczynami antypolityki dominują obecnie trzy podstawowe kierunki wyjaśnień³⁵:

- podażowe;
- popytowe;
- komunikacyjne.

Czynniki podażowe (*supply-side*) odnoszą się do zmian po stronie społecznej, kulturowej, obywatelskiej. Mówiąc najogólniej, antypolityka jest efektem zmian, jakie zaszły w społeczeństwach zachodnich: zmiany struktury klasowej i mentalności, wyższego poziomu wykształcenia, kompetencji oraz oczekiwań wobec polityki i polityków, a także wyższego poziomu krytycyzmu lub wręcz negatywizmu wśród obywateli. Społeczeństwo oczekuje więcej po politykach, jest bardziej świadome, lepiej poinformowane (lub zmanipulowane w kierunku antypolitycznym). To syndrom człowieka masowego, indywidualisty „zewnątrzsterowanego”, doby współczesności. Założenie nie jest takie, że politycy zmienili się na gorsze, tylko że nie przystają do coraz większych oczekiwań obywateli, działają w coraz trudniejszym środowisku kulturowym i medialnym. Przyczyny kryzysu polityki mają zatem pozapolityczną (społeczną) genezę.

Czynniki popytowe (*demand-side*) odnoszą się do kryzysu współczesnej polityki po stronie samych instytucji politycznych i polityków. Wskazuje się tu brak adekwatności instytucji i agend politycznych, kompetencji polityków, wątpliwe walory moralne, niskie pobudki, oderwanie od problemów „zwykłego człowieka”, a nade wszystko brak sprawności i sprawczości w rozwiązywaniu problemów społecznych. W takim ujęciu postawy i zachowania antypolityczne wynikają z rozczarowania polityką taką, jaka jest i jak jest uprawiana. Oczywiście te dwa wymienione wymiary są ze sobą sprzężone.

Czynniki komunikacyjne z kolei odnoszą się do tego, że zarówno sfera podażowa, jak i popytowa są determinowane w ogromnym stopniu przez zmiany sfery komunikacji społecznej i politycznej. Istotnym czynnikiem jest szerszy dostęp do informacji o polityce, dostarczanych „całą dobę” przez kanały informacyjne, a obecnie przede wszystkim przez Internet i media społecznościowe. Problemem jest tu jednak nie tylko dostęp do informacji, całodobowa obserwacja polityków (panoptikon), lecz także dominujący

³⁵ D. Richards, M.J. Smith, *In Defence of British Politics Against the British Political Tradition*, „The Political Quarterly” 2015, vol. 86(1); C. Boggs, *The End of Politics...*; E. Glaser, *Anti-Politics: On the Demonization of Ideology, Authority and the State*, London 2018; E. Vines, D. Marsh, *Anti-Politics: Beyond Supply-Side Versus Demand-Side Explanations*, „British Politics” 2018, vol. 13(4).

medialny obraz polityki i polityków, nieodmiennie pokazywanych jako sfera zepsucia, degeneracji, korupcji, partykularyzmu. Taki obraz przyciąga odbiorców, a jednocześnie buduje skrajnie negatywne stereotypy. Mirosław Karwat nazywa taki model medializacji polityki wizją kamerdynerską³⁶.

KULTURA ANTYPOLITYKI – W KIERUNKU BADAŃ EMPIRYCZNYCH

Badania nad antypolityką – poza rozważaniami teoretycznymi, koncepcyjnymi – bardzo często podążają w kierunku analiz empirycznych. Badacze nie tylko skupiają uwagę na statycznym wymiarze wartości wskaźników antypolityki, lecz także analizują dynamikę zjawiska i komparatystykę. W takim ujęciu antypolityka jest często sprowadzana do wymiaru kultury antypolityki³⁷. Kultura antypolityki może być ujmowana równie wielowymiarowo, jak sama kultura³⁸. Do ciekawych kierunków analiz można zaliczyć badania nad zmianami:

- wartości politycznych (antywartości politycznych, takich jak cynizm, pasywizm, krytykanctwo, negatywizm itp.);
- obyczajów i zwyczajów politycznych (w tym niechęć, dezaktywacja, apatia);
- mitów politycznych (demistyfikacja, odczarowanie polityki);
- języka (sfera komunikacji antypolitycznej, np. wizualnej, werbalnej).

Najczęściej jednak postrzeganie antypolityki i kultury antypolityki jest redukowane do sfery przekonań, postaw, orientacji, zachowań obywateli wobec polityki i polityków. Taka redukcja wynika z przyjęcia Almodowskiej wizji kultury politycznej, rozumianej w wymiarze subiektywnym, empirycznym, mierzalnym³⁹. Takie zawężenie badań, choć ma swoje badawcze uzasadnienie, ma charakter redukcyjny, często spływający zjawisko, opierający wnioski tylko na empirycznie mierzalnych cechach, badanych głównie w panelach ilościowych.

Kultura antypolityki w takim ujęciu będzie typem kultury politycznej, rozumianej jako zbiór postaw obywateli wobec polityki. Może być też postrzegana jako forma subkultury politycznej, jeśli jej zasięg jest niewielki. Stosując koncepcję kultury politycznej Gabriela Abrahama Almonda i Sidneya Verby, którzy rozróżniali typy idealne: zaściankowy, poddańczy i uczestniczący, oraz typ realny, pożądaný dla demokracji, czyli typ obywatelski, kultura antypolityki byłaby odrzuceniem, zaprzeczeniem typu obywatelskiego.

³⁶ M. Karwat, *O karykaturze polityki*, Warszawa 2012.

³⁷ Por. E. Frazer, *Citizenship Education: Anti-Political Culture and Political Education in Britain*, „Political Studies” 2000, vol. 48(1).

³⁸ Kultura antypolityki może być postrzegana zarówno przez wymiar indywidualny, subiektywny, jak i obiektywny, np. materialne wytwory kultury antypolityki.

³⁹ G.A. Almond, S. Verba, *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*, Princeton 2015; J. Garlicki, A. Noga-Bogomilski, *Kultura Polityczna w Społeczeństwie Demokratycznym*, Warszawa 2004.

Tabela 1. Kultura obywatelska vs kultura antypolityki

Komponent kultury politycznej	Typ kultury politycznej	
	kultura obywatelska (<i>civic culture</i>)	kultura antypolityki (<i>anti-political culture</i>)
Poznawczy	<ul style="list-style-type: none"> • pozyskiwanie wiedzy o polityce • minimum kompetencji poznawczych obywatela • weryfikowanie wiedzy o polityce 	<ul style="list-style-type: none"> • brak zainteresowania polityką • podległość negatywnym stereotypom polityki • skrajna nieufność wobec informacji od polityków
Ocenny i emocjonalny	<ul style="list-style-type: none"> • minimum zaufania i życzliwego sceptycyzmu wobec polityki i polityków • nieuleganie potocznym, negatywnym ocenom polityki i polityków • brak nabrzmiałych negatywnych emocji wobec polityki i polityków 	<ul style="list-style-type: none"> • indyferentyzm polityczny • skrajnie negatywne oceny polityki i polityków – polityka jako pejoratywny termin, negatywny epitet • skrajnie negatywne, utrwalone emocje wobec polityki i polityków (negatywizm)
Behawioralny	<ul style="list-style-type: none"> • aktywność polityczna jako pozytywny wzór dla demokracji • realna aktywność polityczna na różnych poziomach: wybory, akces do instytucji politycznych, formy aktywności obywatelskiej, NGO itp. • aktywność prosystemowa, ewentualne innowacje w ramach systemu 	<ul style="list-style-type: none"> • utrwalone wzory antypartycypacyjne, pasywność jako wzór i norma • pasywność, apatia, alienacja polityczna • aktywność antysystemowa, buntownicza

Źródło: opracowanie własne.

Powyższe zestawienie ma oczywiście wymiar operacyjny, jego celem jest raczej zwrócenie uwagi odbiorcy na pozycjonowanie kultury antypolityki wobec znanych typów kultury politycznej. Kultura antypolityki na poziomie mierzonych postaw byłaby swoistym zaprzeczaniem (antytezą) pożądanego modelu kultury obywatelskiej opartej na dogmacie aktywności prosystemowej lub co najmniej wewnątrzsystemowej. To istotne założenia w analizach partycypacyjnego wymiaru badań nad antypolityką.

DYLEMATY METODOLOGICZNE W BADANIACH NAD ANTYPOLITYKĄ

Badania nad antypolityką bardzo często nie rozstrzygają fundamentalnych kwestii natury ontologicznej, operacjonalizacyjnej ani metodologicznej. Sama antypolityka jest przedstawiana jako wieloaspektowe zjawisko społeczno-polityczne, cecha, relacja lub postawa. Często problemem jest także brak porozumienia w zakresie definicyjnym. Przyjęte definicje albo mają charakter aspektowy, redukujący zjawisko do określonego wymiaru, albo bardzo ogólny (negatywne nastawienie do polityki). Antypolityka może być zarówno agregatem negatywnych postaw wobec polityki, jak i zjawiskiem

ponadjednostkowym (kultura zobiektywizowana). Tym, co łączy wszystkie definicje, jest skrajnie negatywne nastawienie obywateli do polityki. Dalej drogi się jednak rozchodzą.

Problemem jest także budowa modelu zjawiska z dookreśleniem cech konstytutywnych i specyficznych, które odróżniałyby go od innych zjawisk „okołopolitycznych”. Jest to zatem problem potrzeby lub też braku potrzeby stworzenia nowego pojęcia opisującego negatywne postawy i zachowania wobec polityki. Nie można udawać, iż negatywne nastawienie obywateli do polityki jest czymś nowym, bez precedensu w historii cywilizacji. Powyższe problemy, często poruszane przez teoretyków polityki, rzadko stają się obiektem analiz czy rozstrzygnięć. Trzeba też mieć świadomość, że część problemów definicyjnych wynika z wieloaspektowości i braku konsensu w definiowaniu samej polityki. Badania nad fenomenem antypolityki, z uwzględnieniem dużej elastyczności w stosowaniu terminu, prowadzą jednak do ciekawych i naukowo wartościowych wniosków. Są ważnymi głosami w badaniach nad stanem współczesnych społeczeństw, polityki, demokracji, kapitalizmu czy liberalizmu.

Antypolitykę można traktować zarówno jako relację, stosunek między społeczeństwem a polityką, jak i jako cechę lub nawet cechę relacji między obywatelami a podmiotami władczymi. Ujęcia te jednak nie rozstrzygają, czy ma charakter cechy nominalnej czy gradacyjnej. W takim przypadku niemożliwe jest dookreślenie, kiedy polityka staje się antypolityką, kultura polityczna – kulturą antypolityki, a norma – problemem, kryzysem, dewiacją. Po części jest to pokłosiem wieloaspektowości samej polityki i szerokiego pola badań nad fenomenem antypolityki. Brak zdefiniowania, czym jest polityka, czyni rozważania nad antypolityką, jako jej antytezą, dość niejasnymi. Stąd często badania empiryczne nad zjawiskiem antypolityki mogą eksponować bardzo różne cechy zjawiska lub wręcz dobierają wyniki z różnych płaszczyzn pod tezę istnienia antypolityki (kryzysu polityki i demokracji). Takie badania stają się wówczas kontekstowe, nieporównywalne. Nie jest to sytuacja niespotykana w naukach o polityce, gdzie spory o to, czym jest polityka, dobro społeczne, demokracja, trwają bez nadziei na ich rozstrzygnięcie. Warto jednak odnotować taki stan, który stwarza nie tylko problemy koncepcyjne, lecz także operacjonalizacyjne i metodologiczne.

Antypolityka może być traktowana jako określona cecha społeczeństwa, jako suma pewnych postaw i zachowań obywateli (cecha relacji społeczeństwo – polityka). Jednym z koniecznych rozstrzygnięć porządkujących ten problem jest odpowiedź na pytanie, czy antypolityka jest cechą jakościową, czy ilościową. W pierwszym przypadku antypolityka byłaby cechą nominalną, w układzie zero-jedynkowym: albo polityka, albo antypolityka, bez stanów pośrednich. W badaniach empirycznych i ilościowych antypolityka jawi się raczej jako cecha gradacyjna, wartość między dwoma biegunami: polityka i antypolityka, kultura propolityczna, obywatelska (model *civic culture*) i kultura antypolityki (antyteza *civic culture*). Oczywisty tu problem to dookreślenie, jaki jest ten idealny, najbardziej pożądaný typ kultury politycznej (propolitycznej?). Bez tego dookreślenia, czym jest kultura (pro)polityczna, nie można definiować, czym jest antypolityka, kultura antypolityczna. Jest to problem zarówno teoretyczny, jak i metodologiczny, który zapewne nie zostanie rozstrzygnięty z powodu różnych wizji tego, czym

jest polityka, jaki jest pożądaný model kultury politycznej i obywatelskiej, a jeśli pożądaný, to dla kogo, w jakich warunkach itp. Większość badań społeczeństw zachodnich przyjmuje – w sposób dość bezrefleksyjny – model demokracji liberalnej uczestniczącej jako pożądaný, stanowiący domniemaną tezę w przeciwieństwie do antytezy postaw i zachowań, które w taki kanon się nie wpisują. Ich użyteczność w innych warunkach kulturowych i politycznych będzie zatem sporna.

MODEL POLARYZACJI W BADANIACH NAD ANTYPOLITYKĄ

W celu prowadzenia badań empirycznych nad antypolityką w wymiarze partycypacyjnym trzeba poczynić pewne założenia modelowe i metodologiczne. Jedną z propozycji (lecz tylko propozycją) może być zbudowanie wielowymiarowej skali polaryzacyjnej zjawiska. Model ten w pierwszej kolejności zakładałby przypisanie pożądanemu modelowi kultury politycznej określone cechy, a w dalszej – nadanie tym cechom przeciwieństw, które charakteryzowałaby kulturę antypolityki. W ramach tej propozycji można taki model polaryzacyjny zobrazować w następujących czterech podstawowych płaszczyznach polaryzacyjnych:

- walidacji ↔ indyferentyzmu;
- afirmacji ↔ kontestacji;
- aktywności ↔ bierności;
- emocji pozytywnych ↔ emocji negatywnych.

Model ten zakłada, że pożądanymi atrybutami kultury (pro)politycznej, ograniczonej w oczywisty sposób do demokracji liberalnych, są takie cechy jak: a) walidacja, czyli uznanie przez obywateli, że system, w którym żyją, ma dla nich znaczenie, jest relewantny; b) afirmacja, czyli społeczna akceptacja systemu demokratycznego, jego podstawowych wartości, zasad, instytucji; c) aktywność polityczna i obywatelska jako pożądaný wzór zachowań i rzeczywiste zachowania partycypacyjne; d) emocje pozytywne w społeczeństwie jako optimum orientacji wobec podstawowych elementów systemu politycznego.

Z drugiej strony za antytezę, czyli kulturę antypolityki, można uznać: a) indyferentyzm – system, polityka, demokracja nie mają znaczenia dla obywateli, nie jest dla nich ważne to, w jakim systemie żyją; b) kontestacja – aktywna negacja systemu, czyli innowacje, działania antypolityczne lub antysystemowe; c) bierność – wzór pasywizmu i brak rzeczywistej aktywności politycznej i obywatelskiej; d) negatywne emocje – silne, trwałe afektacje wobec polityki i jej elementów.

Model ten należy traktować operacyjnie – jest propozycją w zakresie dookreślenia głównych cech zjawiska kultury antypolityki wraz z doбором ich przeciwności. Przyjęte cechy zarówno w wymiarze pożądanym, jak i antypolitycznym można zmieniać, z uwzględnieniem preferencji badacza lub specyfiki systemu. Badania empiryczne w tym zakresie po przyjęciu określonych wymiarów skali zweryfikowałyby, w jakim miejscu (wartości) danych ocen znajdują się badani, a po agregacji – w jakim stanie znajduje się system. Rezultatem może być stworzenie wielowymiarowej skali kultury

antypolityki lub próba zagregowania wyników poszczególnych wymiarów do jednego wskaźnika. Przy przyjęciu tych samych wymiarów daje to nadzieję zarówno na systematyczne badania dynamiki w określonym systemie, jak i (przy ostrożności) na badania komparatystyczne między systemami.

BADANIA NAD PARTYCYPACYJNYM WYMIAREM ANTYPOLITYKI

Badania nad partycypacyjnym wymiarem antypolityki bardzo często są prowadzone w politologii. Zwykle zakłada się, że obniżona aktywność obywatelska, a zwłaszcza polityczna jest koronnym dowodem na pogłębienie postaw antypolitycznych⁴⁰. Takie argumenty mają swoje uzasadnienie. Z jednej strony prowadzenie badań na podstawie twardych wskaźników empirycznych tworzy namiastkę „prawdziwej nauki”. A trudno sobie wyobrazić twardsze dane niż oficjalna frekwencja wyborcza. Z drugiej strony w Europie Zachodniej i Ameryce Północnej można dostrzec trendy spadkowe na poziomie obiektywnie mierzalnych wskaźników partycypacji politycznej. Rozważania te prowadzone są w specyficznym klimacie, otoczeniu: kryzysie demokracji liberalnej lub neoliberalizmu, sukcesów partii populistycznych czy prawicy konserwatywnej itp. W takiej atmosferze łatwo też wysunąć wnioski przyczynowo-skutkowe łączące te wskaźniki z negatywnymi ocenami, postawami emocjonalnymi wobec polityki i podmiotów politycznych. Trzeba jednak zdawać sobie sprawę także z ograniczeń takich badań. Prowadzone są one w określonym kontekście cywilizacyjnym, kulturowym, politycznym, ideologicznym czy ekonomicznym. Stąd ich próba aplikacji w niepodobnych systemach może prowadzić do nieadekwatnych wniosków.

MODEL ANTYPOLITYKI W WYMIARZE PARTYCYPACYJNYM

Aby badać partycypacyjny wymiar antypolityki, trzeba poczynić pewne założenia. Wynikają one z samej redukcji zjawiska do jednego wymiaru – (braku) aktywności politycznej obywateli. Skutkiem tego jest nadanie antypolityce wymiaru przede wszystkim behawioralnego, skupienie uwagi na partycypacji politycznej i obywatelskiej. Na drugi plan schodzi zatem tło społeczne, ekonomiczne, kulturowe czy nawet kultura antypolityki rozumiana jako agregat negatywnych postaw wobec polityki i polityków. Redukcja jest przemyślana i celowa. Drugie istotne założenie ma charakter aksjologiczny. Za wartość polityki i demokracji liberalnej uznaje się aktywność, np. szerokie uczestnictwo w procesach wyborczych, organizacjach politycznych i obywatelskich. Pasywność, apatia, brak aktywności są tu postrzegane jako antywartości, dewiacje lub wręcz patologie polityki.

⁴⁰ C. Hay, *Why We Hate Politics...*; C. Hay, G. Stoker, *Revitalising Politics...*; N. Clarke, W. Jennings, J. Moss, G. Stoker, *The Rise of Anti-Politics...*; V.O. Valgarðsson, N. Clarke, W. Jennings, G. Stoker, *The Good Politician and Political Trust: An Authenticity Gap in British Politics?*, „Political Studies” 2021, vol. 69(4).

Dalsze założenia badań są pochodnymi tych pierwotnych. Krokiem pierwszym powinno być przyjęcie roboczej, operacyjnej definicji antypolityki, na podstawie ocen, postaw i zachowań politycznych. W takim przypadku antypolityka byłaby rozumiana jako skrajnie negatywne postawy obywateli wobec polityki i jej elementów skutkujące niskim poziomem aktywności politycznej i obywatelskiej. Taka robocza definicja porusza dwa wymiary badań empirycznych. Z jednej strony obejmuje warstwę negatywnych ocen i postaw społecznych. Wartości takich wskaźników są postrzegane w (długookresowych) trendach spadkowych, czyli oceny te są znacząco gorsze w badaniach ciągłych, między dwoma punktami na osi czasu. Z drugiej strony takie negatywne postawy obejmują coraz szersze kręgi społeczne. Zwiększa się więc zarówno wartość, jak i zasięg negatywnych ocen polityki oraz postaw wobec niej. Ewentualnie wskaźniki te przyjmują obiektywnie niskie poziomy. Po takich założeniach płaszczyźnie tej można przypisać określone wskaźniki, o czym niżej.

Drugim wymiarem cech antypolityki są wskaźniki aktywności politycznej, które w czasie badań także wpisują się w (długookresowe) trendy spadkowe lub pozostają na obiektywnie niskim poziomie. Najczęściej badane są tu poziomy frekwencji wyborczej, choć nie tylko. Elementem łączącym obydwie wymiary jest uznanie, iż wzrastające wartości negatywnych ocen polityki i postaw wobec niej skutkują niskimi wskaźnikami uczestnictwa politycznego obywateli. Taki (domniemany) związek przyczynowo-skutkowy często pojawia się w badaniach nad partycypacyjnym, pasywnym wymiarem antypolityki. Warto odnotować, że zależność przyczynowo-skutkowa może przebiegać także w drugim kierunku. Schemat będzie wtedy inny: *nie biorę udziału* → *negatywnie oceniam*, im więcej pasywności, tym bardziej negatywne postawy, racjonalizacje. Relacja między tymi poziomami ma charakter nie jednokierunkowy, lecz dwukierunkowy, czyli sprzężenia zwrotnego. Trzeba jednak mieć świadomość, że możliwym do udowodnienia jest jedynie związek korelatywny, korelacja między np. niskim poziomem zaufania do polityków, ich negatywnymi ocenami a wskaźnikami partycypacji politycznej. Zmiennych, które mogą wpływać na partycypację, pasywność polityczną, jest bardzo dużo. Mogą to być przemiany w społeczeństwie, kulturze, mentalności, strukturze społecznej czy ekonomicznej, polityce, ideologii, podmiotach politycznych, mediach itp.

POŚREDNIE I BEZPOŚREDNIE WSKAŹNIKI ANTYPOLITYKI W WYMIARZE PARTYCYPACYJNYM

Przyjęcie powyższych założeń umożliwia operacjonalizację badanego zjawiska, nadanie mu określonych cech, wskaźników empirycznych. Wskaźniki te są możliwe do zbadania w wymiarze ich wartości, a tym samym możliwe są wnioski na temat ich zależności, relacji, korelacji.

W takim przypadku wskaźniki opisujące zjawisko antypolityki można pogrupować w dwa wymiary. Z jednej strony to wskaźniki pośrednie (genetyczne), rozumiane jako (współ)determinanty lub co najmniej korelaty pasywizmu politycznego, antypolityki

pasywnej. Z drugiej strony to wskaźniki samej partycypacji politycznej, aspekt behawioralny kultury antypolityki.

Wskaźniki pośrednie mają charakter założeń, które badacz przyjmuje w formie hipotezy, iż są to czynniki powiązane z poziomem aktywności politycznej. Do nich można zaliczyć m.in.:

- poziom zainteresowania polityką;
- charakter walidacji systemu politycznego i zaufania do niego;
- zakres legitymizacji sfery politycznej;
- ocenę instytucji, podmiotów, decyzji politycznych;
- poczucie mocy sprawczej obywateli;
- ocenę reprezentatywności polityków;
- zakres ideologicznego zaangażowania i inne.

Pierwszym czynnikiem, który może kształtować aktywność polityczną lub jej brak, jest poziom zainteresowania polityką. To komponent poznawczy kultury antypolityki. Stawianą tu tezę jest uznanie, że pewien minimalny próg wiedzy o polityce, np. elementarna wiedza o prawach do udziału w życiu publicznym czy znajomość kalendarza wyborczego, jest konieczny, aby brać udział w polityce. Dalej obiektem badań może być próba uchwycenia (ko)relacji między poziomem wiedzy o polityce a pasywnizmem politycznym. W tym przypadku sytuacja będzie bardziej złożona. Często (relatywnie) wysoki poziom wiedzy o polityce jest połączony z odmową udziału w życiu politycznym. To ciekawy wątek kultury antypolityki.

Drugim proponowanym czynnikiem jest obywatelska ocena systemu politycznego, np. stosunek wobec demokracji. Warto w takim względzie zbadać kilka zmiennych. Po pierwsze, konieczna jest walidacja samego systemu, odpowiedź na pytanie, czy system polityczny, w jakim żyją obywatele, ma dla nich znaczenie. Im mniejsze znaczenie będzie miał system, tym mniejszą skłonność będą mieć obywatele do aktywnego w nim udziału. Po drugie, warto zbadać ocenę samego systemu demokratycznego na linii ocen pozytywnych i negatywnych. Wniosek, iż pozytywna ocena demokracji przyczyni się do większej aktywności, jest jednak nieoczywisty. Po trzecie, istotnym wskaźnikiem może być skłonność do zmiany systemu na inny, np. demokracja → niedemokracja lub demokracja liberalna → demokracja (jaka?) nieliberalna. To baza pod ewentualne postawy i zachowania innowacyjne, buntownicze, antysystemowe.

Trzeci wymiar wskaźników ma na celu zbadanie zakresu legitymizacji określonego systemu politycznego, rozumianego jednak nie jako demokracja, model systemu, lecz konkretny, realny system, w którym żyją obywatele. To ważne, gdyż sama akceptacja dla demokracji (modelu) nie musi wcale oznaczać, że obywatele legitymizują, popierają realny system. Samo poparcie demokracji jako takiej może być bardzo złudne, zwłaszcza w badaniach nad kulturą antypolityki. Akceptacja dla demokracji jako modelu systemu politycznego wraz z niskim poziomem poparcia realnego stanu demokracji może otwierać możliwości dla kultury buntu, innowacji, a w przypadku antypolityki np. napędzać poparcie dla populistów, którzy obiecują „prawdziwą demokrację”.

Czwarty wymiar to wskaźniki ocen elementów systemu politycznego. Często badany jest poziom zaufania do instytucji politycznych (rząd, parlament), polityków jako

nośników ról politycznych (działaczy politycznych, członków partii politycznych, piastunów funkcji politycznych: premier, prezydent), a także decyzji politycznych podejmowanych przez polityków. W przypadku badań nad antypolityką często się wskazuje, że obecnie wskaźniki ocen elementów systemu politycznego się obniżają, co może także skutkować niższą aktywnością polityczną obywateli.

Piątym czynnikiem jest poczucie mocy sprawczej obywateli. Istotne jest tu pytanie: czy obywatele czują się uczestnikami, których interesy, wola, preferencje mogą mieć wpływ na decyzje polityczne, mogą coś zmienić, przyczynić się do realizacji ich potrzeb? Niskie wartości takiego (nawet złudnego) poczucia sprawczości zapewne nie będą sprzyjały aktywności politycznej lub nie będzie to aktywność w ramach systemu politycznego. Niskie poczucie sprawczości to jeden z istotnych składników kultury antypolityki.

Szóstym wskaźnikiem pośrednim jest poczucie reprezentatywności. Tu obywatele oceniają, na ile dostępne oferty polityczne (ideologiczne, partyjne, personalne) reprezentują ich cele, interesy, światopogląd. Istotnym wskaźnikiem empirycznym kultury antypolityki jest poszerzenie zakresu przekonań obywateli, że politycy nie reprezentują ich poglądów, lecz tylko i wyłącznie własne, partykularne interesy. Tu klasa polityczna jawi się jako zbiór wyizolowanych, oderwanych od realiów i problemów cyników. Nie sprzyja to aktywności obywatelskiej, która miałaby legitymizować system i podejmować wspierające go działania.

Ostatnim z proponowanych (lecz niewyczerpujących możliwości operacjonalizacji) jest wskaźnik ideologicznej orientacji i zaangażowania obywateli. Jedną z cech współczesnego obrazu polityki, a także antypolityki jest postępująca dezideologizacja. Dotyczy różnych płaszczyzn: struktury klasowej społeczeństwa, polityki jako takiej, partii politycznych i samych obywateli. Słabną tu więzy aksjologiczne, ideologiczne na linii obywatele i podmioty polityczne, zrywają się więzy społeczno-strukturalnego poparcia. W przekazie naukowym pojawiają się hasła „końca ideologii”, a realnie rzecz ujmując: dominacji ideologii neoliberalnej w świecie zachodnim. Interesującym wątkiem współczesnej antypolityki jest nie tyle kryzys samej polityki czy demokracji, co ich liberalnego, dominującego oblicza. Sama antypolityka często jest rozpatrywana jako zwrot ideologiczny, kulturowy czy jako wojna ideologiczna z paradygmatem liberalnym (*cultural backlash*)⁴¹.

Powyższego katalogu determinantów i korelatów kultury pasywizmu doby antypolityki nie należy traktować jako zbioru zamkniętego. Nie musi on także mieć charakteru uniwersalnego, adekwatnego w każdym systemie. Choć niewątpliwie przyjęcie podobnego (lub innego) zestawu badanych zmiennych w znakomity sposób umożliwiłoby analizę tego samego zjawiska w różnych systemach. Obecnie w wielu badaniach te i inne zmienne są wykorzystywane dość dowolnie.

Wskaźniki bezpośrednie antypolityki w wymiarze partycypacyjnym są nieco prostsze do dookreślenia. To katalog zmiennych obrazujących poziom partycypacji politycznej. Wątpliwości może budzić natomiast zakres wskaźników. Trzeba pamiętać, że nawet

⁴¹ Por.: R.F. Inglehart, P. Norris, *Trump, Brexit, and the Rise of Populism...*; M. Carreras, Y.I. Carreras, S. Bowler, *Long-Term Economic Distress, Cultural Backlash, and Support for Brexit*, „Comparative Political Studies” 2019, vol. 52(9).

operacyjne przyjęcie pożądaných wskaźników partycypacji politycznej będzie mniej lub bardziej świadomym przyjęciem określonej aksjologii polityki czy wizji demokracji.

Do bezpośrednich partycypacyjnych wskaźników antypolityki można zaliczyć niski udział w:

- wyborach, referendach (czynny, bierny);
 - organizacjach politycznych (np. akces do partii politycznych);
 - organizacjach społecznych, publicznych, pozarządowych;
 - formach publicznej manifestacji poglądów, pozyskiwania informacji publicznej itp.
- „Niską wartość” powyższych wskaźników można oprzeć na kilku przesłankach: a) „niski”, czyli w dynamice ciągłej w wyraźnym trendzie spadkowym (*było wyżej, jest znacząco mniej*) w badanym systemie; b) „niski”, czyli obiektywnie na skali 0-100% wyraźnie bliżej minimalnego ekstremum; c) „niski”, czyli wyraźnie niższy niż w innych, najlepiej podobnych, systemach (trzeba zachować ostrożność z racji różnic między systemami). W takim ujęciu o istnieniu antypolityki w wymiarze partycypacyjnym można mówić, gdy jeden lub więcej wymiarów „stanów niskich” jest zrealizowany. Istotne będzie też przyjęcie, gdzie kończy się pewna norma, stan normalny dla danego społeczeństwa, a gdzie zaczyna się kryzys, statystyczna dewiacja, która uzasadnia tezę o istnieniu antypolityki. Normy te mogą być różne w różnych społeczeństwach. To, co w jednych będzie kryzysem, w innych może być normą.

Pierwszym i podstawowym wskaźnikiem w badaniach nad pasywnym wymiarem antypolityki jest poziom frekwencji wyborczej. Dane te mają charakter oficjalny i w demokracji niekwestionowany. Badacze z Europy Zachodniej i Ameryki Północnej wskazują długotrwałe trendy obniżania się frekwencji wyborczej w społeczeństwach zachodnich⁴². Warto więc brać pod uwagę długotrwałe trendy, a nie chwilowe (kontekstowe) zmiany.

Drugim, często podnoszonym wskaźnikiem o niskich wartościach jest akces do organizacji politycznych. W wielu krajach zachodnich wartości te są w wyraźnym trendzie spadkowym. Może to wynikać nie tylko z dynamiki postaw wobec polityki, lecz także ze spadku lojalności wyborców w społeczeństwach postklasowych, zmian samych partii politycznych (model masowy → model wyborczy) i wielu innych.

Trzecim interesującym składnikiem kultury antypolityki jest niska wartość aktywności obywatelskiej. Zmniejsza się akces w organizacjach społecznych, obywatelskich i pozarządowych. Obniżają się wskaźniki innego powiązanego z kulturą antypolityki pojęcia: kapitału społecznego⁴³. W takim wymiarze obywatele nie tylko są mniej skłonni do udziału w instytucjonalnej polityce, lecz także – co gorsze – mniej skłonni do tworzenia społeczeństwa obywatelskiego, aktywnego, świadomego, które może przeciwstawić się władzy lub stanowić dla niej przeciwwagę.

Ostatnim proponowanym wymiarem są wskaźniki związane z formami manifestacji poglądów (manifestacje, strajki, petycje, formy inicjatywy obywatelskiej itp.) oraz zakresu korzystania z prawa do informacji publicznej. Trzeba zachować tu czujność.

⁴² Por. np.: Data & Tools, [online] <https://www.idea.int/data-tools>, 10 VII 2023.

⁴³ R.D. Putnam, *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*, New York 2000.

Same niskie wartości wskaźników np. udziału w manifestacjach nie muszą obrazować kryzysu demokracji. Obywatele częściej wychodzą na ulicę, gdy w systemie pojawia się konflikt. Pasywność może wynikać np. z subiektywnego zadowolenia, wdrukowanych wzorów pasywności lub poczucia niemocy, nieskuteczności takich form partycypacji. Istotnym wątkiem jest też adekwatność klasycznych form manifestowania poglądów politycznych do współczesnego wymiaru komunikacji. Bardzo duża część komunikacji, integracji, wyrażania poglądów, nacisku na władze odbywa się w sferze Internetu.

Po uwzględnieniu wymienionych dwóch grup wskaźników potencjalne badania nad antypolityką w wymiarze partycypacyjnym mogą przebiegać w trzech podstawowych kierunkach:

- Analiza samych wskaźników/zmiennych obrazujących pasywność polityczną obywateli. Badania skupiają się na statycznym i dynamicznym obrazie wskaźników partycypacji. Ewentualnie wartość takich wskaźników jest pozycjonowana w ramach szerszego obrazu, np. innych krajów, regionu, trendów globalnych.
- Analiza samych wskaźników/zmiennych pośrednich determinantów, korelatów, wraz z przyjęciem tezy o ich znaczeniu dla sfery aktywności/pasywności politycznej. To obrazowanie statyczne i dynamiczne kultury antypolityki.
- Analiza potencjalnych relacji między wskaźnikami bezpośrednimi i pośrednimi, w obydwu kierunkach wpływu. Tu przyjmuje się tezy o relacji korelatywnej lub genetyczno-funkcjonalnej zależności między zmiennymi.

Powyższe kierunki badań mogą być realizowane osobno lub łącznie w zależności od celów badawczych, charakteru systemu i preferencji analityków. Pozwalają także dostosować operacyjny model zjawiska antypolityki wraz z przypisaniem cech oraz założeń metodologicznych do preferencji badaczy⁴⁴.

PODSUMOWANIE

Pierwszym i najważniejszym wnioskiem wynikającym z kwerendy badań nad zjawiskiem antypolityki jest podkreślenie ich istotności i znaczenia dla nauki o polityce. Badania te stawiają fundamentalne dla współczesnej polityki pytania dotyczące:

- a) stanu i kondycji współczesnej polityki: jej adekwatności do społecznych potrzeb, oczekiwań, zdolności do efektywnych działań itp.;
- b) zależności między charakterem kapitalizmu (i jego dysfunkcji) a charakterem ocen polityki i zachowań wobec niej obywateli;
- c) obrazu współczesnej polityki w świadomości społecznej: to stan kultury politycznej rozumianej jako zbiór postaw, orientacji w wymiarze wiedzy, ocen, emocji;

⁴⁴ Powyższe rozważania nad partycypacyjnym wymiarem antypolityki należy traktować jako stanowisko autora w zakresie umiejscowienia tego problemu w samym zjawisku antypolityki, nakreślenia modelu oraz jego operacjonalizacji. Nie jest to zatem w pełni pogłębiony wykład metodologiczny badań nad antypolityką w wymiarze partycypacyjnym, lecz raczej przyczynek teoretyczno-metodologiczny do badań. Dalsze konsekwencje metodologiczne przyjętych tu założeń autor zamierza przedstawić w kolejnym tekście na ten temat.

- d) stanu współczesnej demokracji liberalnej, a także obrazu ideologii neoliberalnej (to również istotne badania nad kryzysem demokracji);
- e) wymiaru i form partycypacji politycznej i obywatelskiej: uchwycenie jej empirycznego aspektu, a także dynamiki;
- f) nowych, niekonwencjonalnych form partycypacji politycznej, które zastępują dotychczasowe, tradycyjne formy udziału obywateli w życiu politycznym;
- g) charakteru komunikacji politycznej, obrazu, wizerunku polityki, systemu politycznego, nowych form aktywności politycznej w sferze mediów masowych, Internetu i wielu innych.

Wartość tych badań nie powinna być deprecjonowana z racji zamieszania terminologicznego i definicyjnego wokół terminu *antypolityka*. Takie nietożsamości są bardzo często obecne w przestrzeni nauki o polityce czy samej teorii polityki. Brak porozumienia w dookreśleniu istoty zagadnienia obejmuje nietożsamości: w zakresie definiowania, budowy modelu z dookreśleniem cech konstytutywnych, operacjonalizacji i założeń metodologicznych. Po części jest to pokłosiem złożoności i wielowymiarowości antypolityki, a także samej polityki jako terminu pierwotnego. To odzwierciedlenie złożoności życia społecznego i relacji polityki z zapleczem społecznym.

Słusznym postulatem wydaje się tu nie tyle dążenie do stworzenia jednej definicji antypolityki. To niemożliwe z racji jej złożoności. Daleko bardziej sensowne jest uznanie, że antypolityka ma charakter (wielo)aspektowy, i skupienie wysiłków badawczych na określonych aspektach i ewentualnych relacjach między nimi. Tym, co łączy różne aspekty antypolityki, jest silne negatywne nastawienie obywateli do polityki, polityków, instytucji, decyzji politycznych, których skutkiem jest niska aktywność polityczna obywateli lub poszukiwanie niekonwencjonalnych form aktywności politycznej. Dalej jednak rozważania o przyczynach takiego stanu, wymiarach badań, możliwych skutkach dość wyraźnie się od siebie różnią. Wydaje się, że definiowanie antypolityki w poszczególnych aspektach (partycypacyjnym, komunikacyjnym, emocjonalnym itp.) jest bardziej celowe, gdyż pozwala na wskazanie cech konstytutywnych, specyficznych, korelatów odróżniających antypolitykę od innych zjawisk podobnych.

Jednym z podejmowanych wątków w badaniach nad antypolityką jest jej wymiar partycypacyjny. Jego podstawą są obserwacje obniżających się wartości długookresowych wskaźników empirycznych aktywności politycznej w Europie Zachodniej i w Ameryce Północnej. Najczęściej wskazuje się tu na spadek frekwencji wyborczej i mniejszy akces do partii politycznych. Wymiar ten stawia jednak wiele innych interesujących pytań, np.:

- a) Jakie są przyczyny i konsekwencje obniżającej się aktywności politycznej obywateli?
- b) Jakie są konsekwencje niskich wskaźników partycypacji politycznej dla charakteru i jakości demokracji?
- c) Jak na poziom partycypacji politycznej wpływają wskaźniki negatywnych ocen polityki i polityków oraz negatywnych postaw wobec nich?
- d) Jakie są nowe, niekonwencjonalne formy aktywności politycznej obywateli?
- e) Czy partycypacyjny wymiar antypolityki ma charakter regionalny czy uniwersalny?

To oczywiście tylko główne kierunki badań, w ich zakresie i poza nimi jawi się dużo więcej pytań, problemów, bardzo interesujących nisz badawczych. Część – obecnie

prowadzonych – badań ma charakter analiz empirycznych. Nie znaczy to jednak, że pole to znajduje się poza zainteresowaniem teoretyków polityki. Tkwi w tym potencjał dla rozważań teoretycznych, definicyjnych, modelowych, operacjonalizacyjnych. Duże zamieszanie w wymiarze definicyjnym daje możliwość badań zespołowych, interdyscyplinarnych, w których zostanie wykorzystana synergia potencjału badaczy z różnych dyscyplin, paradygmatów, podejść badawczych.

BIBLIOGRAFIA

- Albertazzi D., Mueller S., *Populism and Liberal Democracy: Populists in Government in Austria, Italy, Poland and Switzerland*, „Government and Opposition” 2013, vol. 48(3), <https://doi.org/10.1017/gov.2013.12>.
- Almond G.A., Verba S., *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*, Princeton 2015.
- Anti-Politics, Depoliticization, and Governance*, red. P. Fawcett, M. Flinders, C. Hay, M. Wood, Oxford 2017.
- Bang H.P., „Yes We Can”: *Identity Politics and Project Politics for a Late-Modern World*, „Urban Research & Practice” 2009, vol. 2(2), <https://doi.org/10.1080/17535060902979022>.
- Bermeo N., *On Democratic Backsliding*, „Journal of Democracy” 2016, vol. 27(1), <https://doi.org/10.1353/jod.2016.0012>.
- Boggs C., *The End of Politics: Corporate Power and the Decline of the Public Sphere*, New York 2001.
- Carreras M., Carreras Y.I., Bowler S., *Long-Term Economic Distress, Cultural Backlash, and Support for Brexit*, „Comparative Political Studies” 2019, vol. 52(9), <https://doi.org/10.1177/0010414019830714>.
- Cassani A., Tomini L., *What Autocratization Is*, [w:] *Autocratization in Post-Cold War Political Regimes*, Cham 2019, <https://doi.org/10.1007/978-3-030-03125-1>.
- Clarke N., Jennings W., Moss J., Stoker G., *The Good Politician: Folk Theories, Political Interaction, and the Rise of Anti-Politics*, Cambridge 2018, <https://doi.org/10.1017/9781108641357>.
- Clarke N., Jennings W., Moss J., Stoker G., *The Rise of Anti-Politics in Britain*, Southampton 2016.
- Corbett J., *Diagnosing the Problem of Anti-Politicians: A Review and an Agenda*, „Political Studies Review” 2016, vol. 14(4), <https://doi.org/10.1111/1478-9302.12076>.
- Crouch C., *Post-Democracy*, Cambridge 2004.
- Fieschi C., Heywood P., *Trust, Cynicism and Populist Anti-Politics*, „Journal of Political Ideologies” 2004, vol. 9(3), <https://doi.org/10.1080/1356931042000263537>.
- Flinders M., *The General Rejection? Political Disengagement, Disaffected Democrats and „Doing Politics” Differently*, „Parliamentary Affairs” 2015, vol. 68, <https://doi.org/10.1093/pa/gsv038>.
- Flinders M., *In Defence of Politics*, „The Political Quarterly” 2010, vol. 81(3), <https://doi.org/10.1111/j.1467-923X.2010.02120.x>.
- Flinders M., Wood M., Corbett J., *Anti-Politics and Democratic Innovation*, [w:] *Handbook of Democratic Innovation and Governance*, red. S. Elstub, O. Escobar, Edinburgh 2019, <https://doi.org/10.4337/9781786433862.00019>.

- Flinders M., Wood M., *When Politics Fails: Hyper-Democracy and Hyper-Depoliticization*, „New Political Science” 2015, vol. 37(3), <https://doi.org/10.1080/07393148.2015.1056431>.
- Fox R., *Disgruntled, Disillusioned and Disengaged: Public Attitudes to Politics in Britain Today*, „Parliamentary Affairs” 2012, vol. 65(4), <https://doi.org/10.1093/pa/gss053>.
- Frazer E., *Citizenship Education: Anti-Political Culture and Political Education in Britain*, „Political Studies” 2000, vol. 48(1), <https://doi.org/10.1111/1467-9248.00252>.
- Garlicki J., Noga-Bogomilski A., *Kultura polityczna w społeczeństwie demokratycznym*, Warszawa 2004.
- Glaser E., *Anti-Politics: On the Demonization of Ideology, Authority and the State*, London 2018.
- Haemin J., Lueders H., Myrick R., *Towards a Unified Approach to Research on Democratic Backsliding*, „Democratization” 2022, vol. 29(4), <https://doi.org/10.1080/13510347.2021.2010709>.
- Haggard S., Kaufman R., *The Anatomy of Democratic Backsliding*, „Journal of Democracy” 2021, vol. 32(4), <https://doi.org/10.1353/jod.2021.0050>.
- Hay C., Stoker G., *Revitalising Politics: Have We Lost the Plot?*, „Representation” 2009, vol. 45(3), <https://doi.org/10.1080/00344890903129681>.
- Hay C., *Why We Hate Politics*, London 2007.
- Henn M., Foard N., *Young People, Political Participation and Trust in Britain*, „Parliamentary Affairs” 2012, vol. 65(1), <https://doi.org/10.1093/pa/gsr046>.
- Hopkin J., *Anti-System Politics: The Crisis of Market Liberalism in Rich Democracies*, Oxford 2020, <https://doi.org/10.1093/oso/9780190699765.001.0001>.
- Inglehart R.F., Norris P., *Cultural Backlash: Trump, Brexit and Authoritarian Populism*, New York 2018.
- Inglehart R.F., Norris P., *Trump, Brexit, and the Rise of Populism: Economic Have-Nots and Cultural Backlash*, „Harvard Kennedy School Faculty Research Working Papers” 2016, nr RWP16-026, <http://doi.org/10.2139/ssrn.2818659>.
- Jennings W., Stoker G., Twyman J., *The Dimensions and Impact of Political Discontent in Britain*, „Parliamentary Affairs” 2016, vol. 69(4), <https://doi.org/10.1093/pa/gsv067>.
- Karwat M., *O karykaturze polityki*, Warszawa 2012.
- Levitsky S., Ziblatt D., *How Democracies Die*, London 2018.
- Mete V., *Four Types of Anti-Politics: Insights from the Italian Case*, „Modern Italy” 2010, vol. 15(1), <https://doi.org/10.1080/13532940903477872>.
- Mycock A., Tonge J., *The Party Politics of Youth Citizenship and Democratic Engagement*, „Parliamentary Affairs” 2012, vol. 65(1), <https://doi.org/10.1093/pa/gsr053>.
- Newton K., *Trust and Political Disenchantment: An Overview*, [w:] *Political Trust and Disenchantment with Politics: International Perspectives*, red. Ch. Eder, I.C. Mochmann, M. Quandt, Edinburgh 2015, https://doi.org/10.1163/9789004276062_003.
- Norris P., *Democratic Deficit: Critical Citizens Revisited*, Cambridge 2011, <https://doi.org/10.1017/CBO9780511973383>.
- Norris P., *Is Western Democracy Backsliding? Diagnosing the Risks, Forthcoming*, „The Journal of Democracy” 2017, <https://doi.org/10.2139/ssrn.2933655>.
- Political Trust and Disenchantment with Politics: International Perspectives*, red. Ch. Eder, I.C. Mochmann, M. Quandt, Boston 2014.

- Putnam R.D., *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*, New York 2000, <https://doi.org/10.1145/358916.361990>.
- Richards D., Smith M.J., *In Defence of British Politics Against the British Political Tradition*, „The Political Quarterly” 2015, vol. 86(1), <https://doi.org/10.1111/1467-923X.12137>.
- Saunders C., *Anti-Politics in Action? Measurement Dilemmas in the Study of Unconventional Political Participation*, „Political Research Quarterly” 2014, vol. 67(3), <https://doi.org/10.1177/1065912914530513>.
- Stoker G., *Politics in Mass Democracies: Destined to Disappoint?*, „Representation” 2006, vol. 42(3), <https://doi.org/10.1080/00344890600844723>.
- Stoker G., *Why Politics Matters: Making Democracy Work*, London 2017, <https://doi.org/10.5040/9781350363717>.
- Ścigaj P., *Dehumanizacja i depolityzacja*, „Politeja” 2022, vol. 19, nr 2(77), <https://doi.org/10.12797/Politeja.19.2022.77.04>.
- Tobiasz M., *Anti-Politics and Civic Identity: How to Revitalize the Public Sphere in a Democracy?*, „Politeja” 2020, vol. 17, nr 5(68), <https://doi.org/10.12797/Politeja.17.2020.68.08>.
- Valgarðsson V.O., Clarke N., Jennings W., Stoker G., *The Good Politician and Political Trust: An Authenticity Gap in British Politics?*, „Political Studies” 2021, vol. 69(4), <https://doi.org/10.1177/0032321720928257>.
- Vines E., Marsh D., *Anti-Politics: Beyond Supply-Side Versus Demand-Side Explanations*, „British Politics” 2018, vol. 13(4), <https://doi.org/10.1057/s41293-017-0053-9>.
- Walters W., *Editor's Introduction: Anti-Policy and Anti-Politics: Critical Reflections on Certain Schemes to Govern Bad Things*, „European Journal of Cultural Studies” 2008, vol. 11(3), <https://doi.org/10.1177/1367549408091844>.

Jacek ZIÓŁKOWSKI – jest zatrudniony na stanowisku adiunkta w Uniwersytecie Warszawskim, pracuje w Katedrze Teorii Polityki i Myśli Politycznej. W pracy naukowej zajmuje się problematyką wpływu politycznego, socjotechniki, propagandy oraz formami partycypacji politycznej i obywatelskiej.